

Martina Špinková
a Eliška Mlynáriková

SLON U TABULE

Pozvánka k povídání
o nelehkých tématech

ABY SE NEBÁLI
DÉMONŮ A HRŤOVŮ.

CESTA DOMŮ

Velký slon v malém pokoji, všichni o něm vědí,
každému překáží, všichni na slona pořád myslí,
ale vůbec se o něm nemluví.

Martina Špínková
a Eliška Mlynáriková

SLON U TABULE

Pozvánka k povídání
o nelehkých tématech

ÚVODEM

Naše společnost je velmi rozvinutá a moderní. Ve srovnání s mnohými dávnými i nedávnými kulturami, o nichž se učíme v hodinách dějepisu, dokážeme neuvěřitelné věci. Přesto, nebo právě proto v něčem za těmi kulturami pokulháváme. Jedním z příkladů je tabuizace smrti. Zdá se, že významné staré kultury si daleko lépe věděly rady s tím, co nás, lidské bytosti, přesahuje, na co nedosáhneme, na co si nesáhneme, ale co na druhé straně náš život zásadně určuje a nese. Láska, smrt, krása, narození...

Ve 20. století jsme přímou zkušenost se smrtí ztratili, mnoha rituálů se dobrovolně vzdali a teď nás to někdy straší. Konec života jsme zavřeli do nemocnic, o smrti nemluvíme, neznáme ji. To silně doléhá především na děti a mladé lidi: přicházejí s otázkami souvisejícími s lidskou konečností, ale často nedostávají žádnou odpověď. Rodiče jejich otázky nezřídka lekají, pedagogové si často nevědí rady nebo se obávají, aby přílišnou otevřeností neublížili. A děti zůstávají samy s tím, že netuší, proč se tak dlouho nevrací pradědeček, který „odešel“, nebo proč se ještě neprobudila kočka, kterou doktor „uspal“.

Chtěly jsme tomu nějak vyjít vstříc a pokusily se hledat, co by mohlo pomoci pedagogům ve školách tuto situaci trochu změnit. Během několika let jsme na pozvání učitelů a knihovníků z dětských knihoven navštívily několik desítek školek, základních a středních škol v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, malých i velkých, státních i soukromých, ve městech i na malých vesnicích. Vedly jsme také diskuse pro školy v dětských knihovnách a pro dospělé v rodinných a kulturních centrech. Ptaly jsme se dětí a ony nás, povídalý si s nimi i s jejich učiteli o tématech, která je zajímala a která nejsou snadná. Společně jsme ve třídách psali, kreslili, učili se od sebe, hledali odpovědi a objevovali další otázky. Studovaly jsme pak to, jak se s tématy svázanými se závěrem života potýkají jinde ve světě. Reflektovaly jsme téma na besedách s rodiči a s novináři,

spolupracovaly s psychology a vysokoškolskými učiteli, kteří učí budoucí pedagogy. Naslouchaly jsme učitelům, diskutovaly s knihovníky.

Díky této spolupráci vznikl krátký manuál se základními radami pro ředitele a pedagogy v situaci, kdy se vyrovnávají s úmrtím a truchlením ve škole. Ukázku z něj nabízíme v tomto sešitě. Také jsme připravily několik vzorových hodin, obojí nabízíme na webu Cesty domů jako inspiraci pro ty, kteří s dětmi a mladými lidmi pracují a nechtějí nechat důležité otázky viset ve vzduchu.

Snažily jsme se připravit podklady tak, aby je učitelé mohli podle sebe a podle situace sami kdykoli upravit a použít.

Tento sešit je pozvánkou na webovou stránku Cesty domů pro školy (www.cestadomu.cz/pro-skoly). Děkujeme dětem, od nichž jsme se hodně naučily, a děkujeme všem pedagogům a knihovníkům, kteří nám pomohli diskusi na důležitá témata s dětmi a studenty otevírat. Můžete pokračovat, jestli chcete.

MARTINA ŠPINKOVÁ A ELIŠKA MLYNÁRIKOVÁ

OBSAH

ÚVODEM 7

SLON V POKOJI 11

SLON VE ŠKOLE 13

CO DĚLAT, KDYŽ VE ŠKOLE ZEMŘE
SPOLUŽÁK NEBO PEDAGOG 15

SLON U TABULE 21

SLON V KNIHOVNĚ 25

SLON VE FILMU 27

SLON PŘEŠLAPUJE 29

A POVÍDALO SE 37

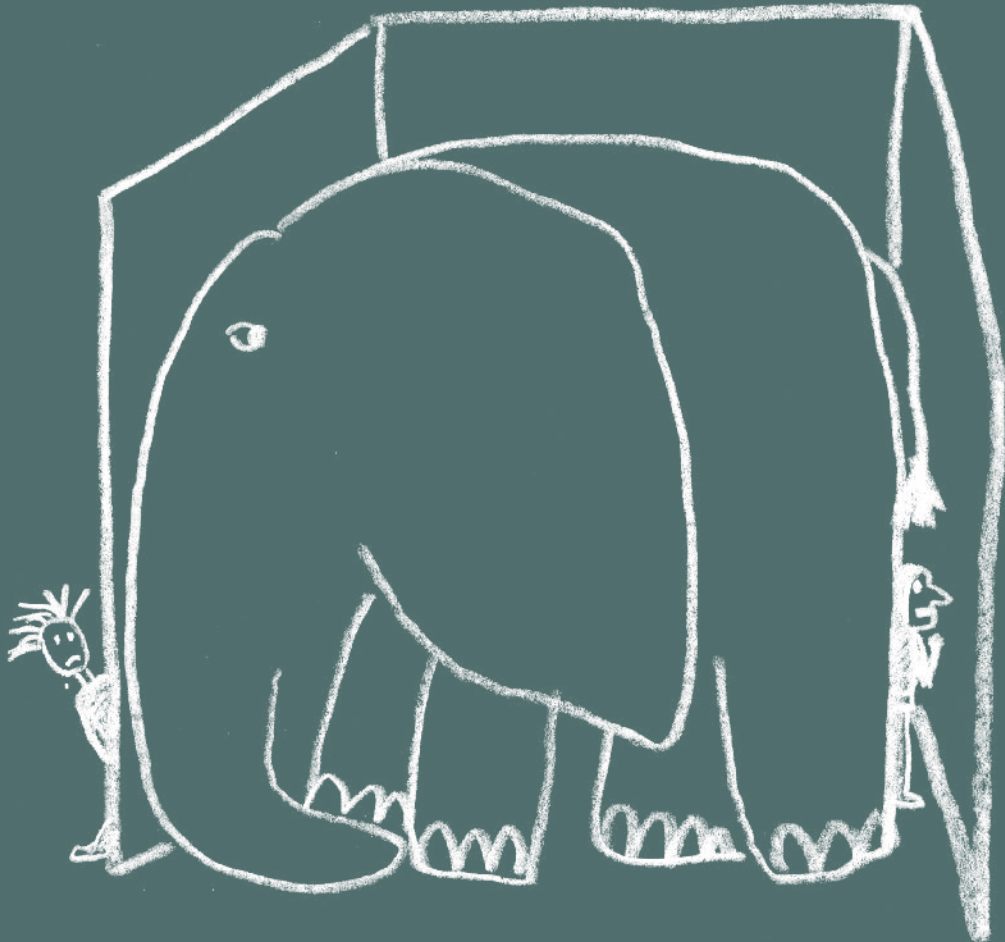
DVĚ ZASTAVENÍ NA ZÁVĚR 43

ZDROJE 46

VZOROVÉ HODINY 48

JE SMRT ŠKOLOU POVINNÁ? K VÝSLEDKŮM
VÝZKUMU VEŘEJNÉHO MÍNĚNÍ 50

SLON V POKOJI

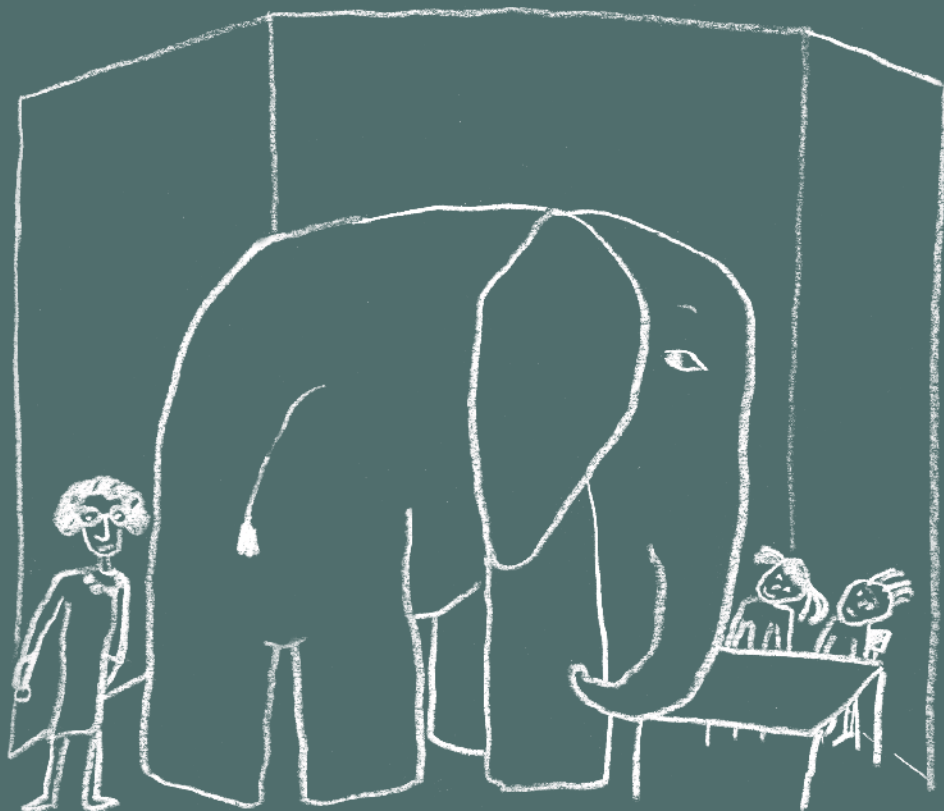

Obraz „slona v pokoji“ výstižně popisuje situaci, se kterou se občas všichni setkáváme: tváříme se, že nějaký problém nevidíme, přestože mezi námi je a stále do něj narážíme jako do velkého slona, který vyplňuje malý pokoj. *Elephant in the room* je anglický idiom, který pojmenovává to, o čem všichni dobře vědí, ale dělají, že to neexistuje.

Pokud o smrti a své konečnosti nemluvíme, obrazně řečeno si pod sebou trochu „podřezáváme větve“. Neumíme se pak vzájemně utěšit, svěřit se s obavami a pochopitelným strachem. Potom nám nezbývá nic jiného, než být s tím velkým „slonem v pokoji“ uzavřený sám a bez pomoci. Taková osamělost s nesnadnými otázkami je těžká pro děti, zvláště těžké je to pro dospívající mládež. Jejich nejbližší okolí si myslí, že mladých lidí se umírání netýká, že takový problém nemusejí řešit, nebo dokonce že je před takovými hroznými tématy máme chránit. Ze zkušenosti ale víme, že je to spíše naopak.

Studentům mohou umírat prarodiče, s nimiž jsou si někdy v pubertě blíže než s rodiči, zemře jim kamarád nebo někdo blízký zemře kamarádovi a oni jsou často těmi jedinými, komu je ochoten se svěřit. I když to není tak časté jako dřív, umírají dětem i rodiče nebo sourozenci. V dětství i v dospívání je člověk velmi vnímavý a pro celý jeho další život může být rozhodující, jak si projde svým prvním střetem s konečností, smrtí, zármutkem a truchlením. Pokud to bude mít propovíráno včas, když se ještě „nic neděje“, může mu to později hodně pomoci.

SLON VE ŠKOLE

Pedagogům odhodlaným udělat malý, ale významný krok ke zlepšení současné situace nabízíme v projektu nazvaném *Slon v pokoji do škol* malou pomoc: vzorové hodiny na téma strachu a smutku, nemoci, vzájemné pomoci, péče, rituálů, lidské konečnosti či tabuizace smrti a dalších souvisejících témat. Najdete v nich podklady a inspirace pro diskuse a práci s dětmi a studenty nejen v hodinách občanské a etické výchovy, ale i při výuce dějepisu, filosofie, češtiny, literatury.

Chtěli jsme přispět k tomu, aby mladí lidé uměli o důležitých tématech života včas přemýšlet a povídat si, aby nemuseli žít s nepřiměřeným strachem ze smrti a umírání a mohli pak účinně a moudře pomoci ve chvíli, kdy je potřeba pečovat nebo i jen naslouchat. A nepřipadali si jako slon v porcelánu.

CO DĚLAT, KDYŽ VE ŠKOLE ZEMŘE SPOLUŽÁK NEBO PEDAGOG

Chodili jsme diskutovat a učit do škol děti a studenty, často to ale přednáškou a besedou neskončilo. V kabinetu, na chodbě nebo nad šálkem čaje ve sborovně se začínali ptát pedagogové, ale i psychologové a výchovní poradci. Ptali se, co mohou dělat a jak. Vyprávěli nám příběhy těžce nemocných dětí, zemřelých rodičů nebo učitelů. Společně jsme hledali odpovědi na otázky, jak se dá pomoci v situacích, kdy se školní společenství vyrovnává se smrtí studenta, jeho blízkých nebo pedagoga, a kdy a jak najít adekvátní způsob doprovázení v truchlení, když sami těžko hledáme slova. Bylo to trochu jako u lékaře: ve třídě jsme se věnovali prevenci, ale pak v kabinetě přišla otázka na pomoc v akutní situaci. Někdy úmrtí přichází náhle a zastihne všechny nepřipravené. Nebo přichází pomalu v podobě vážné nemoci a my těžko hledáme způsoby, jak se chovat, jak mluvit, jak situaci vysvětlit spolužákům, jak nabídnout

pomoc a zároveň zachovat důstojnost a svobodu nemocného nebo truchlícího, jak ujistit rodinu o účasti spolužáků i učitelů, jak sdělovat smutnou zprávu, jak se vyrovnávat s tragickým úmrtím, jak pomoci celé třídě loučit se, truchlit, vzpomínat. A to někdy i navzdory tomu, že třeba rodina zemřelého žáka nebo pedagoga žádné rozloučení nepřipraví a se školou ve své bolesti (nebo přímo v popření) nekomunikuje.

Komunikace se třídou i s kolegy o úmrtí, které se dotkne školního společenství, je v mnoha ohledech těžká a smutná. Mějte ale důvěru, že je nezbytná a pro další život studentů i pedagogů nenahraditelná. Na našem webu a v doporučené literatuře najdete rady a inspirace, jak v takových chvílích postupovat, jak komunikovat ve škole, jak s rodiči a jak s veřejností. Nabízíme také několik inspirací pro období truchlení tak, jak je pedagogové se studenty vyzkoušeli – jak s těmi nejmenšími, tak s lidmi téměř dospělými. Smrti se nikdo nevyhneme, vyrovnat se se zármutkem, vzpomínat a jít dál po svém potřebuje každý.

Zde uvádíme ukázkou základních postupů a inspirace, podrobnější najdete na webu www.cestadomu.cz/pro-skoly.

CO BY MĚL MÍT PEDAGOG NA PAMĚTI

- » Pokud možno buďte informovaní o tom, komu nedávno ve třídě někdo zemřel, kdo truchlí, komu někdo umírá. Mluvte o tom i s dalšími kolegy, kteří by to měli vědět.
- » V případě, že došlo k úmrtí ve škole, buďte pozorní, všimněte si těch, které to nejvíce zasáhlo. Můžete jim diskrétně a citlivě nabídnout služby školního poradenského pracoviště (školní psycholog, výchovný poradce), ale nedivte se, když pomoc odmítnou nebo když se budou chovat jinak, než čekáte. Počítejte s tím, že o druhých víme jen něco a pomoci jde jen někdy a trochu, ale i to může hodně znamenat.
- » Ptejte se studenta, kterému někdo zemřel, jak si přeje zprávu sdělit třídě. Jestli to chce říct on, nebo to máte udělat vy, zda u toho chce být, nebo to máte udělat bez něj.
- » Je rozdíl, zda úmrtí nastalo náhle, nebo bylo očekávané, jestli to byla nehoda, důsledek dlouhodobé nemoci nebo sebevraždy, zda se

to stalo ve škole, nebo mimo ni. Zvažte svou přípravu na jednotlivé varianty, konzultujte, čtěte, hledejte rady u zkušených.

- » Když si nevíte rady, obraťte se na vedení školy, školní poradenské pracoviště nebo psychologickou poradnu. V některých případech může pomoci i policejní psycholog.
- » Nastudujte si včas doporučenou literaturu – webové stránky, knihy nebo letáky. Je dobré být připraven a v krizi pak vědět, po čem sáhnout.
- » Myslete i na sebe a na svůj smutek, nejen na studenty, snažte se hledat svoji cestu truchlením a nechte si pomoci, potřebujete-li to.
- » Nebojte se ukázat, že i vy jste smutní, že i vy truchlíte.

JAK SPOLUPRACOVAT SE TŘÍDOU V PŘÍPADĚ ÚMRTÍ VE ŠKOLE

- » Zprávu sdělte bez odkladu, citlivě a jasně. Zamezíte tak fámám a nejruznějším nejistotám. Pokud je to možné a cítíte to jako podporu, přivzte si k vedení hodiny kolegu ze školního poradenského pracoviště (školní psycholog, školní speciální pedagog, výchovný poradce, metodik prevence).
- » Dejte studentům dostatečný prostor k diskusi, aby řekli, co vědí oni, aby se mohli doptat na to, co je zajímavá, aby sdíleli podobné zkušenosti. V odpovědích buďte empatičtí a otevření.
- » Mluvte se studenty srozumitelně, výstižně, co nejvíc otevřeně a citlivě, ale bez eufemismů. Sdělte třídě jen jasná fakta, ne domněnky a spekulace.
- » V případě smrti sebevraždou je třeba pokusit se zabránit glorifikaci zemřelého, ujistit studenty, že nikdo nenesu vinu za jeho čin, že to bylo jeho rozhodnutí, ale že zároveň existuje mnoho jiných možných řešení podobné situace.
- » Nevyhýbejte se otázkám studentů, na všechny se snažte odpovědět, když odpověď neznáte, řekněte to.

- » Akceptujte to, že každý může svůj smutek projevat jinak.
- » Hleďte společně v diskusi to, co bude dál. Ptejte se, co studenti z nabízených inspirací chtějí společně udělat, jak se loučit a jak vzpomínat.
- » Domluvte se na závěr hodiny na jedné nebo dvou aktivitách, které v nejbližší době uskutečníte, malý rituál proveďte už při první hodině (květina na okno, rozsvícená svíčka, napsaná poděkování, vzpomínky apod.).
- » Sledujte situaci i s větším časovým odstupem. Zvažte možnost podpory zpracování zármutku zvenčí (poradny, agentury) – nabízejí to jak pedagogům, tak třídám studentů.
- » Podporujte otevřenou komunikaci, sdílení, důvěru v život, naději.
- » Nezapomeňte na výročí (narozeniny, měsíc nebo rok od úmrtí...).
- » Po nějaké době zvažte společně se třídou i školou akci na památku zemřelého – instalování lavičky se vzpomínkovou cedulkou v zahradě nebo v krajině, zasazení stromu, každoroční vzpomínkový rituál, memoriál, výlet...
- » Nezapomínejte na rodinu zemřelého, i ji přivzte ke vzpomínkám, zpravidla je pro ni podporující vědět, že nevzpomíná jen ona.

SLON U TABULE

Kromě návrhů hodin, které reagují na nastalou těžkou situaci ve škole, nabízíme vzorové hodiny, v nichž jsme se především věnovali tématům, která jen jakoby krouží kolem, ale studenti si je s sebou nosí a potřebují o nich mluvit. Taková témata jsou velmi důležitá: nestraší, neharaší kósu, ale otevírají souvislosti. Umožňují s žáky a studenty pracovat včas, bez naléhavosti složité situace. Témata patří především do občanské nebo etické výchovy, případně do adekvátních tematických okruhů v nižších ročnících základní školy nebo ve školkách. Cílem je soustavněji pracovat na tom, aby mladí lidé byli adekvátně svému věku připraveni se v tématech souvisejících s koncem života orientovat, povídat si o nich s ostatními a v životě pak správně jednat.

Při otvírání diskuse na nesnadná témata je třeba brát zřetel na to, že ne každý je k ní momentálně disponován. Je třeba se dospívajících citlivě ptát, jestli se všichni mohou a chtějí debaty účastnit, a pak umožnit, aby se akutně truchlící člověk diskuse účastnit nemusel, pokud nechce. Je třeba zachovat jeho soukromí a zaručit, že se bude cítit podpořený a doprovázený.

Diskuse nepochybně kultivují přemýšlení a komunikaci o konci života. Pokud případně otevrou i to, co studenty souží, může pedagog nabídnout prostor pro sdílení nebo zprostředkovat pomoc.

Ke každé hodině, která je k dispozici na webu, patří i podklad pro učitele, který je možno si pro práci v hodině podle sebe a podle konkrétních žáků stáhnout, upravit a vytisknout. Tyto vzorové hodiny jsou zaměřeny preventivně a většinou se dají snadno modifikovat i pro mladší nebo naopak starší žáky a studenty. Pokud máte zkušenosti, podklady, s nimiž pracujete, videa nebo texty a knihy, budeme vděční, když se o ně

podělíte a my je na webu nabídneme, hodiny doplníme, upravíme. Zde jsou pro představu anotace několika z nich.

Beseda o pomůckách a pomáhání nad knihou *Kocouře, ty se máš* chce ukázat dětem ve školkách a na prvním stupni základních škol, jak pomůcky mohou nejen starým lidem nebo malým dětem usnadnit každodenní život. Mohou se s nimi setkávat doma u svých prarodičů i kdekoli jinde. Děti obvykle všemožné pomůcky lákají a rády je zkoumají. Dospělí se jich naopak bojí. Soběstačnost je pro nás důležitá, stejně jako umět si vzájemně pomáhat a být k sobě ohleduplní a tolerantní. Kniha otevírá mnoho témat, která děti opravdu zajímají a učí je dívat se kolem sebe se zájmem a s pochopením a ochotou pomoci.

Děda odešel, aneb úskalí eufemismů. Eufemismy užívá člověk proto, aby se vyhnul příliš drsnému výrazu – opíše tedy věc jemněji. V případě komunikace o konci života, smrti a umírání používáme eufemismy a obrazná vyjádření velmi často a často tím také můžeme mnohé pokazit. O čem to vypovídá? Ze smrti máme strach, je pro nás tabu. Užíváním eufemismů chceme sebe i své okolí chránit – můžeme však uvést například děti ve zmatek, probudit v nich strach (z usnutí, z odcházení) nebo zklamání (na rozdíl od celé rodiny dítě stále čeká, až se *uspaný* kocour probudí). Máme nebo můžeme s tím něco dělat? Minimálně je dobré vědět, proč tomu tak je a v čem to může uškodit. Téma se dá použít na základních i středních školách, v etických předmětech, ale i v hodinách českého jazyka.

O rituálech. Rituály (obřady) jsou něco, co k lidskému životu bytostně patří, jejich principům přirozeně rozumíme a měli bychom je umět využívat. Rituály nám pomáhají nakládat s tím, co nás přesahuje, čeho se nejde dotknout, přestože to hraje v našem životě zásadní roli, někdy i tu nejdůležitější. Smrt, láska, narození, smutek, radost – to vše náš život spoluurčuje, ale sáhnout si na to nejde. Proto lidé od historické nepaměti a často už od raného dětství k rituálům sahají, aby díky nim to podstatné v životě mohli uchopit a stavět na tom. Jaké jsou rozdíly mezi rituálem, tradicí, zvyky? Umíme jednotlivé rituály zařadit k oslavným, ochranným

nebo přechodovým? Máme v rodině nějaké vlastní rituály? Hodina je určena pro starší žáky, zhruba od dvanácti let.

Náš život je příběh aneb beseda o životě na začátku a na konci. Hlavním motivem besedy je lidský život jako příběh. Příběhy máme rádi, rozumíme jim, a dokonce je i potřebujeme. Náš život i životy lidí kolem nás jsou složené ze spousty drobných i větších příběhů, některé se v určitých momentech prolínají, z některých se můžeme něco naučit a je dobré si je předávat a vyprávět. Cílem hodiny je společné zamyšlení nad tím, jaký pro nás mají příběhy smysl a proč, kde všude je potkáváme a co si z nich do svého života odnášíme. Beseda o životě na začátku a na konci je určena dětem na prvním stupni ZŠ.

Kondolence. Kondolence neboli sou-strast znamená spolu-trpění, spolu-truchlení (lat. *condolere*). Umíme soustrast vyjadřovat? Je možné se to učit, připravit se? Pro mnoho dospělých lidí je těžké vyjádřit soustrast truchlícímu člověku. I studenti budou ve svém životě potřebovat kondolovat. Pro to, aby nejistoty a nešikovnosti ubylo, můžeme ve škole mnoho udělat. Můžeme to se studenty vyzkoušet „nanečisto“, diskutovat o blízkosti, soucitu, pochopení, úctě, něze... Je to téma, které může klást i další otázky kolem vyjadřování emocí studentům i lidem okolo nich. Je důležité, aby dostali dost prostoru, v němž mohou vyjádřit své názory a obavy, pocity trapnosti nebo další zábrany a starosti. Hodina má žákům pomoci vyjasnit si specifika tohoto typu komunikace a předejít nepřijemným obavám a nejistotě, lze ji realizovat jak v občanské výchově, tak například v hodině češtiny.

SLON V KNIHOVNĚ

S žáky a studenty je třeba mluvit a diskutovat společně, ať už v případě úmrtí, nebo „preventivně“, ale neméně důležité je to, aby škola byla připravena pomoci i individuálně. Je k tomu třeba vzdělaného a připraveného psychologa nebo výchovného poradce a ti by zase měli mít dostatek potřebných informací a literatury. Je také důležité, aby ve školní knihovně mohli studenti nalézt dostatek knih na nesnadná témata, které by jim mohly pomoci. Někteří studenti nebudou diskutovat v hodinách ani nepůjdou za školním psychologem, ale v knihovně si třeba potřebnou knihu najdou. Pokud tam bude a pokud ji školní knihovník nebo pedagog, který má knihovnu na starosti, bude umět citlivě a poučeně nabídnout. Tipy na vhodné publikace najdete v seznamu doporučené literatury, některé nabízí nakladatelství Cesta domů na svém e-shopu (www.cestadomu.cz/eshop).

Při našem putování po školách jsme narazili na to, že zájem o besedy mají i dětská oddělení knihoven. Spolupráce mezi knihovnami a školami je zajímavá a mnohdy inspirativní. Výhodou diskuse v knihovně je hlavně to, že studenti nejsou ve škole, nestojí před nimi pedagog, nebo alespoň ne sám, a mohou se účastnit programů či workshopů, které nemají úplně školní ráz. Doporučujeme spolupráci škol a knihoven vyhledávat a pěstovat, pomůže to témata otevírat zase jinými způsoby. Pro knihovníky jsme připravili návrhy několika besed nad knihami, od nichž se může debata nebo workshop odvíjet. Doporučujeme knihovníkům nabízet školám besedy nikoli přímo o smrti, ale o tématech souvisejících – o smutku, pomáhání, generačních vztazích, stesku, o různých rituálech, případně o paralelách začátku a konce života. Rámcový přehled o dětských knihách vhodných pro besedování najdete v přehledné anotované bibliografii *Knihy, které pomáhají* (www.cestadomu.cz/publikace/knihy-ktere-pomahaji).

SLON VE FILMU

Dobrou pomůckou na tomto poli jsou i kvalitní filmy. Otevírají témata způsobem, který je studentům blízký. Vést pak diskusi nad filmem či nad referátem nebo prezentací o něm může být pro pedagoga i studenty snazší, než téma otevřít v hodině jen tak. Filmů je mnoho a není možné je zde vyjmenovávat, nějaké tipy najdete na webových stránkách www.cestadomu.cz/tematicke-filmy

SLON PŘEŠLAPUJE

Dostávali jsme od pedagogů a knihovníků mnoho důležitých otázek, na které se snažíme odpovědět v tomto sešitě a ve vzorových hodinách na webu.

Zde je uvedeno pár nejčastějších dotazů.

Umějí si děti představit, co je to smrt? (UČITELKA V 1. TŘÍDĚ)

A my si to umíme představit? Vážně: rozdíl mezi dospělými a dětmi je v tom, že malé děti asi nedokážou mít tu představu, co všechno a na jak dlouho dopředu ztrácíme, když nám někdo zemře. Ale my jsme jejich průvodci životem, tak i tady máme využít veškeré příležitosti, aby mohly pochopit to, že život může být různě dlouhý, ale stojí za to učit se hledat jeho smysl, cenu času. Že na jeho začátku je narození a na konci smrt, která ten smysl podrobuje důležité zkoušce. A že smrt je například to, že motýl už nevzlétne, kočička se nerozdebhne a babička už nám nikdy neupeče štrůdl.

Máte nějakou radu, jak u tohoto tématu zohledňovat věk dítěte?

(UČITELKA NA DRUHÉM STUPNI ZŠ)

Jako se vším – podle toho, čemu děti rozumějí a jak se ptají a jak my rozumíme jim. Je třeba dávat pravdivé a představitelné odpovědi. Naslouchat jejich otázkám. Zjišťovat, co pochopily. Rodiče i učitelé to intuitivně umějí u spousty témat a tady to není jiné. Jinak si budete povídat o rituálech s pětiletou holčičkou a jinak s dospívajícím gymnazistou, ale povídat si jde o tom dobře s oběma. Obecně asi jde říct, že u menších dětí nesmíme zadupávat do země jejich otevřenost a u starších zas musíme

respektovat jejich uzavřenost. Především u menších dětí je potřeba mít na paměti, že většinu výrazů chápou doslovně. Eufemismy jako „babička odešla“ nebo „Pán Bůh si ho povolal k sobě“ mohou způsobit více nejistot, nedorozumění, následně i smutku, či dokonce strachu, než jasně formulovaná (byť pro nás příliš drsná) slova.

Máme mluvit s dětmi o pohřbu, brát děti na pohřeb nebo pak na hřbitov? (UČITEL VE 4. TŘÍDĚ)

Určitě je třeba s dětmi mluvit a je dobré je vzít na pohřeb, aby nebyly z takové velké události vyloučeny. Důležité je se předem domluvit, kdo má děti při obřadu na starosti, aby jim mohl případně vysvětlit, co se děje, jak tomu rozumět a jak ony mohou přispět. Pokud budou mít takového průvodce, budou nejspíš celý život rády, že na rozloučení byly.

Co se dá říkat rodinám? Čtete a povídejte si s dětmi před pohřbem, vysvětlujte, odpovídejte, ptejte se jich, připravte je na obřad. Pomůžete jim pochopit, co pochopit jde, ujistíte je, že jste spolu. Děti zajímá, kdo tam bude a proč, kdo je s kým příbuzný a jak, proč jsou tam květiny a svíčky, co budete mít na sobě, co se bude dít a říkat, jak to bude dlouhé, jaké tam budou další děti, co tam mají a mohou dělat ony, co a proč se vlastně na pohřbu děje. A také co to znamená, že bude člověk pohřben do země nebo spálen v krematoriu. Pokud děti na pohřeb jít nechťejí, ptejte se jich proč a trpělivě jim naslouchejte. Nezřídká za tím bývají spíš obavy dospělých, které na děti nepřímo přenášejí, jejich nezkušenost, strach z neznámého a podobně. Rozhovor mnohé vyjasní. Bohužel nejčastější je situace, že děti by tam zcela přirozeně šly, ale my se pohřbu bojíme a děti tam nechceme, abychom je „bolestí“ ušetřili. Uvědomme si, že děti to vidí jinak než my.

Na hřbitov máme chodit s dětmi určitě, rodinám to umožňuje se loučit a také zkušenosti různých učitelů mateřských a základních škol s procházkami na hřbitově jsou inspirativní a velmi dobré.

Rodiče se mi svěřovali, že nevědí, jestli mohou truchlit před dětmi – s dětmi? A jak moc „viditelně“, aby je to nezavalilo?

(STUDENTKA PSYCHOLOGIE A PEDAGOGIKY, UČITELKA V MŠ)

Určitě pomůže neskrývat před dětmi naše pocity. Tak, aby tomu rozuměly, ale zároveň abychom je neděsili. Pořád jsme přece jenom ti, kteří

je mají na starosti, ukazují jim cestu. Na to máme pamatovat při výchově kdykoli. A vychováváme pořád, i když jsme veselí, i když jsme smutní nebo i hodně smutní.

Nebudeme mluvením o smrti dětem zbytečně kazit jejich dětství?

(KNIHOVNÍK)

Děti žijí ve stejném světě jako my. Dětství je v mnoha ohledech náročná etapa, není to procházka růžovým sadem nebo hřištěm. Jak zde referujeme naše zkušenosti z desítek debat ve školách a školkách a jak najdeme i v odborné literatuře, děti se na toto téma potřebují ptát a není dobré jim neodpovídat. Přemýšlejme spíš o tom, jak do tohoto strachu vkládáme svůj vlastní. Jestli nežijeme v liché představě, že dětství je nějaká bublina, do níž nevane vzduch z našeho světa. Není. Jakmile začnou rozum brát, vidí děti konečnost živých bytostí a povídáním o ní jim nezkazíme dětství, ale uvádíme je do života tak, aby mu co nejvíce rozuměly a co nejlépe jej zvládly žít.

Možná je někdy, zvláště u starších dětí, dobré mít na paměti a diskutovat to, jak mnohé lidské představy o tom, že život musí být jen šťastný a slunný, vedly v historii ke smutným a těžkým koncům.

Obávám se, že když téma na besedě otevřu, budou děti plakat a já si s tím nebudu vědět rady. (KNIHOVNICE)

Takovou situaci jsme v uplynulých dvaceti letech ve školách a školkách nezažili, ale strach je jistě oprávněný. Je třeba si pojmenovat, čeho se bojíte a co byste neuměli. K besedě je potřeba přistupovat připravený (i na všetečné otázky, dojetí i smutek). Je dobré dětem nic nevnucovat a vycházet z jejich otázek, naslouchat. Je dobré mít téma vyřešené v sobě, nakolik to samozřejmě je možné. Je dobré besedovat ve dvojici, s kolegou, s učitelem, s psychologem. A je vždy dobré otevírat témata, třeba nějak vzdálenější, v nichž se cítíte doma. A v neposlední řadě je důležité uvědomovat si, že smutek patří do našeho života, můžeme jej sdílet i pátrat po slovech útěchy, i když se nám třeba zdá, že nám veškerá slova došla.

Pro spoustu lidí dřív mohla být útěchou víra v Boha. V čem můžeme i s ohledem na děti hledat útěchu před smrtí dnes, když vezmeme

v úvahu, že žijeme v jedné z nejvíce ateistických zemí na světě?

(UČITEL STŘEDNÍ ODBORNÉ ŠKOLY)

Koncept, že na život a jeho smysl nejsme sami, nám je nějak vlastní a vnáší do lidského bytí naději i mnoho přesahů. Děti jej často žijí zcela přirozeně, vyššími mocnostmi, kterým nerozumějí, mají obydlený svůj svět. Nazývat víru útěchou není asi správné, víra většinou spíš otevírá pohled do lecjakých hlubin, kterým bez ní možná ani nemusíme čelit. Vždycky je ale možné mluvit o tom, že končící život byl dobrý, můžeme být za něj vděční a snažit se aspoň trochu hledat jeho smysl. Zvláště těžké je to samozřejmě v případě smrti dětí a mladých lidí. Vděčnost je asi zásadní. Hledat ji společně a denně v životě, každou chvíli se jí učit, má pro nás velký význam. Pomáhá i dobře žít, nejen umírat. A to může „trénovat“ po celý život každý...

Jak můžu pomoci jiným, natožpak dětem, strach ze smrti překonat, když se sama bojím a nejsem s tím srovnaná? Co my sami můžeme udělat pro to, abychom se smrti nebáli?

(KNIHOVNICE)

Nepochopitelnost smrti a respekt před ní vždycky zůstane. Také to, že proti ní stojíme s tolika otázkami a třesením a zcela „odhalení“. Smrt je pro nás všechny velkým tajemstvím. S tím jistě nemá smysl bojovat, respekt i bázeň je namístě. Ale některý strach je špatný: ten, který nás nutí zavírat oči, který nám brání se loučit, dobře pečovat, být si nablízku, když přijde čas. Určitě můžeme a máme spolu mluvit, hledat otázky i odpovědi.

Co se nás týče, můžeme si číst, hledat informace, přemýšlet o svém životě, pečovat o vztahy. Máme vyhledávat příležitosti, kdy můžeme být nablízku těm, kteří se blíží konci života. Naučíme se mnoho od nich, pomůže nám to nebát se zbytečně. Není pravda, že se nejde (trochu) připravit. Mnoho informací i myšlenek můžeme hledat už teď a pomalu si na ně zvykat, jít s nimi životem. Pokud máte příležitost být nablízku mladým lidem a dětem, naslouchejte jim. Někdy daleko více pomohou ony vám než vy jim, společné hledání k překonání strachu pomáhá.

Jak myslíte to, že se můžeme učit společně s dětmi?

(UČITELKA NA PRVNÍM STUPNI ZŠ)

Výchova snad obecně není jen v tom, že dospělý/učitel ví vše a učí to děti. Je to i naopak: máme dětem naslouchat a nechat se učit od nich,

společně hledat. V tabuizované oblasti smrti to platí dvojnásob, protože děti ještě nejsou tímto tabu ovládnuté tak, jako my. Je důležité nebát se jejich otázek a zároveň jim umět i odpovědět: „Já taky nevím, mně je taky smutno, taky to neumím vyřešit.“ Tím se otevírají dveře do společné krajiny, v níž jde společně hledat odpovědi.

Rodiče přišli s tím, že jsme určitě něčím dítě ve školce strašili, že se začalo ptát na smrt. Ale my nic neříkali, děti s tím vždycky přijdou samy, je to přece normální, ne? Jak to vysvětlit rodičům?

(UČITEL MŠ)

Když se ve čtyřech letech děti ptají na smrt, nejsou divné ani nemají extrémní starost. Jen potřebují odpověď na důležitou otázku našeho života, protože pochopily, že se narodily, a tuší, že život někam směřuje. A pro ně je nejdůležitější žít tohle společně s ostatními, to by si rodiče měli uvědomovat. Je možné doporučit jim literaturu, nabídnout odkaz na informační weby, například www.cestadomu.cz/elearning.

Jaký je rozdíl ve vnímání smrti u dětí a dospělých?

(UČITEL NA PRVNÍM STUPNI ZŠ)

To je otázka na celou knihu, raději tedy odpovíme příkladem. Když v rodině někdo zemře, pro děti je to samozřejmě těžké, ale trochu jinak než pro nás. Když nám umře manžel ve třiceti, jako by nám umřelo vše, co jsme s ním dosud prožili, ale i to, na co jsme se těšili, třeba společně stáří. Děti to mají jinak, žijí daleko více přítomností. A k tomu chtějí a potřebují být i ve smutku s těmi, kteří jsou pro ně důležití, s rodiči, ale i se svými kamarády a učiteli. Rodina často dítě nevezme na pohřeb, raději pak s ním jdou třeba do ZOO, aby nemuselo „myslet na to smutné“. Ale ono by raději bylo s ostatními, cítilo, že mu další blízcí zůstali, že ho mají rádi. Pokud to s nimi může sdílet a povídat si i mlčet, bude prožívat smutek, ale nezůstane mu trauma, že smrt je něco, o čem se nemluví, strašák.

Naši spolužačku před několika měsíci porazilo v noci na přechodu auto a zabilo ji. Rodina neudělala pohřeb, nevíme, kde má hrob, a my ve škole dodnes při každém otevření dveří čekáme, že vejde Zuzana.

Jak se s tím vyrovnat? (STUDENT VYSOKÉ ŠKOLY)

Tento dotaz dobře poukazuje na to, jak my, lidské bytosti, potřebujeme rituály, abychom v sobě mohli některé zásadní věci uzavřít, uložit a nést

dál životem. Je velmi důležité se rozloučit a je pochopitelné, že právě třeba ty dveře připomínají, že se tak nestalo. Rozloučení je výrazem vděčnosti, že jsme si člověka vážili, že byl důležitý, měli jsme ho rádi a patřil k nám. Říkáme tím, že jeho příběh nevyzněl do ztracena. Protože jinak se do nás vkrádá zcela bazální strach z toho, že i náš životní příběh se vytratí bez povšimnutí.

Pokud se nekonalo žádné oficiální rozloučení, nemusíme zcela rezignovat, můžeme uspořádat nějaké vlastní. Může to být neformální setkání spolužáků i pedagogů, vytvoření pietního místa, kde se mohou všichni občas (např. při výročí) scházet a vzpomínat.

A POVÍDALO SE

„Tak se jen hezky posadte,“ řekl Slon. „Udělejte si pohodlí. Bude se povídat.“ A povídalo se.

(Daisy Mrázková: *Haló, Jácíčku*)

Školám se Cesta domů věnovala od svého počátku. Bylo nám jasné, že jestli máme něco změnit, musíme začít od dětí. V rámci projektu *Slon v pokoji do škol* jsme besedy realizovali intenzivněji a koncepčněji a na mnoha různých místech naší republiky. Nemůžeme v tenkém sešitě vyprávět stovky nápadů malých i skoro dospělých lidí, zopakovat jiskrné rozhovory i velké etické diskuse, a zprostředkovat tak otevřenost většiny dětí směrem k tématu, kterou my dospělí už často nemáme. Zdá se nám, že si mnohdy myslíme, že děti se se smrtí nepotkávají nebo že na to mají času dost. Chceme je před ní chránit. Ale děti ji potkávají, přemýšlejí a mluví o ní. A chybí jim, když my to s nimi nesdílíme.

Nahlédněte s námi do našich zápisků z cest, do několika typických dětských úvah a postojů, které byly moudré, bystré, půvabné a vtipné. Nechme se dětmi inspirovat a nebojme se. Nebojme se jich ptát a poctivě jim odpovídat. Děti nám dávají odvahu a lehkost. Rádi bychom ji zprostředkovali jak učitelům, tak rodičům, aby prostor pro diskusi otevřeli a těšila je.

MÁM KREV A KOSTI * Amálka (4 roky)

Amálka sedí u svačiny v malé lesní školce, vedle ní její dvouletá sestra Anička, strkají nohama do židlí. Náhle Amálku přepadne potřeba poučit sestru o životě a o smrti. Ančo, víš, co je to smrt? Ne, řekne sestra bez zájmu a kope dál do židličky. Tak já ti to řeknu: Mám krev a kosti. A každej člověk, kterej je takhle měkkej a mluví, tak umře. Bude zmačkanej a umře. Takhle: Mačk! Já nevím, jak to vypadá, ale vím, že to tak je.

Kolem čtvrtého roku začne děti naše tělo a jeho konečnost zajímat. Může to začít mrtvým motýlem nebo ptákem na cestě, pohádkovým příběhem nebo i skutečnou smrtí. Zdá se, že odpovídat těmto nejmenším dětem je pro rodiče nejtěžší: často je ta „invaze“ důkladných a někdy jim trochu nepříjemných otázek překvapí, pátrají, čím to zavinili, co třeba udělali špatně. Nic. Jsme lidé, a jakmile začneme rozum brát, nejdou před námi utajit „tajemství“ života. Je dobré dětem odpovídat, spolu s nimi se ptát, pokud je potřeba, tak je uklidnit, ale určitě je dobré se nelekat. Zapamatovaly by si to na celý život. Podobný úkol je to pro učitele v mateřských školách. O to těžší, že pokud se dítě dřív než na rodiče obrátí na ně, mohou vylekaní rodiče osočit učitele, že s dětmi „probírá“ nevhodná témata. Spolupráce školky a rodiny je tady velkou výhodou. Podle mnohých pedagogů je ale velký problém v tom, že děti tráví ve školce většinu bdělého času. Večer či o víkendů se doma dělají jiné věci a „není čas a klid“ na vážná témata. Pedagog zároveň cítí své vlastní meze, když například dostane otázku na to, co je po smrti. Ví, že by měl odpovědět, ale zároveň by měl odpovídat v souladu s rodinou.

JÁ UŽ VÍM, ČEHO SE BOJÍŠ * Jakub (6 let)

S předškoláky ve školce probíráme téma strachu. Nejdříve si říkáme, čeho a koho se kdo bojí - lavinu jde těžko zastavit. Věvodí žraloci, pavouci, tma a zombie (ve venkovských školách ještě psi). Pak probíráme důvody strachu, čeho se je třeba bát, čeho ne, probíráme vodu, bouřku, oheň, smrt. Ptají se mne, když jsem stará a smrt mám blízko (bylo mi tehdy 55), jestli se bojím umřít. Já se zase ptám, proč je hloupost se bát zombie a strašidel - rozesmějí se a říkají, to je přece jasné - neexistují! Na konci se Helenka zeptá, čeho se bojím nejvíc já. Říkám, že žraloci mi nehrozí, s pavouky už jsem se to nějak naučila, ale že asi nejvíc se bojím sama sebe. Následuje haló a smích, že tedy oni se mě nebojí, že vůbec nevypadám strašidelně a tak. Ptám se, nenapadá vás, proč se bojím sebe? Čeho se my lidi můžeme, nebo dokonce máme takhle bát? Přihlásí se Jakub. Já už vím, čeho se bojíš: ty máš strach z toho, co máš v sobě a s čím nesouhlasíš.

Nejen tato příhoda nás vedla k respektu vůči dětem. Pokud spolu otevíráme nesnadná témata, velice brzy se děti začnou dobře ptát a také dobře odpovídat. Je evidentní, že kolem šesti let mají mnohé děti leccos

promyšlené, někdy i spolu propovídané a o věcech přemýšlejí daleko hlouběji, než si možná představujeme. Budme na to připraveni. Nenechme se svést či ukolébat tím, že se strkají na klouzačce nebo kreslí neumělé obrázky. V rodině nemusíme ta témata otevírat my, abychom neměli pocit, že na děti něco valíme; stačí být pozorní k signálům, kterými nás děti zvou k rozhovoru. Ve škole a ve školce je dobrý prostor pro diskusi připravit, podle našich zkušeností ze školek, kde to dělají, to děti těší, potřebují to a umějí z toho těžit a rozvíjet dál.

PROTOŽE JE ČLOVĚK * Josef (7 let)

Do zlínské dětské knihovny přicházejí dvě první třídy na besedu nad knížkou o zdravotních pomůckách a pomáhání si navzájem. Během diskuse rozdáme dětem jogurty a lžičky s tím, že mají udělat dvojice a navzájem se nakrmit. Několikrát jsme to zkusili i s dospělými a výsledek je podobný: během deseti minut vyplavou na povrch otázky po tom, jak to chci já a jak ten druhý, po vzájemném pochopení, citlivosti, po důstojnosti. Někdo to zcela odmítne dělat, jiný se v tom najde a pozorně krmí partnera, až na svůj hlad zapomene. Jak rychle, jak velké porce, jak neupatlat sebe a nepokecat jeho... jak jej ocenit.

Pak si o tom povídáme a je to důstojná diskuse o důstojnosti, o tom, jak děti pomáhají babičkám a dědečkům, prababičkám a pradědečkům. Ptám se: řekněte mi, když byste potkali člověka s chodítkem na ulici, co myslíte, že by jej potěšilo? Pozdravím ho! řekne Adéla. A udělá mu to radost? ptám se. Všichni souhlasí. A víte, proč mu tím udělá Adélka radost, proč ho to potěší? ptám se jich. Protože je člověk, odpoví Josef bez váhání.

Josef se trefil přesně. Zdá se to na první pohled neumělé, ale i z dalšího povídání to bylo zřejmé – děti během vzájemného krmení přemýšlely nad důstojností lidských bytostí a teď si věděly rady. Nemyslely podle sebe, třeba že by člověku s chodítkem přinesly něco dobrého nebo pomohly tlačit. Viděly, že nejde o chodítko, ale že ten, kdo ho tlačí, je člověk jako ony. A tomu prostě udělá radost jiný podobný člověk. V hodinách (i v rodinách) doporučujeme zaměřit se na to, jak nám různá chodítka a hole nebo jiné atributy naší křehkosti zastiňují pohled z očí do očí, pohled na úplně stejnou bytost, jako jsme my. Opět je tu velký prostor pro to, abychom se od dětí učili.

CHCI MÍT VESELEJ POHŘEB * Daniel (10 let)

Jsmo ve Slezsku v malé škole, mluvíme o smrti a páták Daniel se ptá:

Můžete mi poradit? Chtěl bych mít veselej pohřeb, hrozně moc si to přeju.

Ale kdybych umřel teď, komu to mám říct? Mám to někam napsat? Jak se

to dělá, já to opravdu hodně chci. Odpovídám trochu nejistě - normálně

by to člověk napsal do závěti, ale desetileté děti obvykle nepišou závět...

tak až přijdeš domů, prostě to řekni mamince. No jo, protestuje Daniel, ale

co když umřu cestou ze školy, tak se to nikdo nedozví. No, snad ještě ne-

umřeš... snažím se. Dan se nedá a poučuje mě: Podívejte, to nikdy nevíte,

může mě přejet auto a je to. Nemůžeme si myslet, že se všichni dožijeme

devadesáti! Paní učitelka chce situaci vyřešit a navrhuje: Tak napiš mam-

ce smsku! Ááá! zděsím se já, představuju si maminku s touhle smskou

samotnou doma. Danieli, to ať tě ani nenapadne. Nakonec se shodneme,

že Dan to mamince doma řekne, na cestě domů dá pozor, a kdyby něco,

my to víme.

Daniel nás docela zaskočil. O tom jsme měli mluvit přece my, ale je evidentní, že takhle to bylo o dost lepší a přirozenější. My bychom nezačali takhle natvrdo. Bylo ale jasné, že téma nepálilo jen jeho - diskuse, kterou tím rozpoutal, byla živá a dospěla až k rozlišování dobra a zla, k odpouštění během a na konci života, k Bohu, který určitě smí odpustit víc než my (nebo ne?), třeba vrahovi, když už nechce nikdy být znova vrah. Odnášeli jsme si domů to, že pokud jsou děti ve škole učiteli vedeny k přemýšlení a diskutování o důležitých věcech, umí je řešit v kontextu, ptají se po pravdě a ctí názor druhých, zároveň zapojují i svůj smysl pro humor. Umí naslouchat a hledat řešení. A to už na prvním stupni základní školy. Pár dní jsme čekali, jestli nepřijde od rodičů stížnost, jaká témata jim děti donesly domů. Ozvala se jen paní ředitelka, že rodiče vzkazují, že v mnohých rodinách diskuse pokračovaly ještě celý večer a rodiče děkují. Bylo jasné, že je dobré dětem otevřít prostor pro sdílení toho, na co se samy od sebe třeba nezeptají. Do deseti let jsou děti podle našich zkušeností velmi otevřené a nemají problém sdílet i svá trápení, samozřejmě musejí cítit důvěru. Později je třeba probírat témata spíš v obecnějším rámci.

SMRT JE ZPĚTNÁ ŽÁROVKA, BEZ SMRTI BY NIC NEMĚLO SMYSL * Kristýna (14 let)

Jsmo na Moravě v jedné Montessori škole ve třetím trojročí, tedy žákům je

od třinácti do patnácti let. Pokládáme otázku: jaké by to bylo, kdyby neby-

la smrt? Okamžitě je to vede k úleku, rychle pak k bouřlivé debatě a skvě-

lým formulacím, nejen k té první, totiž že bychom se na zem nevešli. Nic

by nemělo smysl - to by byla příšerná prokrastinace, a ta je děsná i chvíli,

natož pořád... Hruža! - nemělo by smysl žít - nebyly by hodnoty - asi by

nešlo ani milovat - nebylo by měřítko dobra a zla...

Je to takový déšť nebo spíš smršť samých pochyb a nevábnych představ. Promyšlejší to ze všech stran a do hloubky, připadáme si trochu jako na filosofickém semináři. Ptáme se, co za tím vším je, a shodují se, že právě ta cennost času tváří v tvář osudu, konečnosti, věčnosti. Nakonec řekne Kristýna: „Nebylo by prostě měřítko, lhůta. Bez smrti, která je taková zpětná žárovka, by nic v životě nemělo smysl.“

Byla to třída vedená k diskutování a promýšlení a ještě - podle učitelů - to byla skupina opravdu nadaná, nadšená a spolupracující. Měli jsme intenzivní pocit, že ty dvě hodiny nikam nezapadnou, že každého i všechny společně posunuly někam, kde budou mít méně zbytečného strachu ze smrti, ale i velkou další touhu o takových věcech spolu mluvit. Bylo evidentní, že ve škole vedle nutných „vzdělávacích“ předmětů má takový prostor své nezastupitelné místo a že kultivovaná zkoumající diskuse podpoří zvědavost a dychtivost po vzdělání vůbec a po dávání si věcí do souvislostí.

VZAL BYCH BABIČKU NA ZMRZLINU * Radek (16 let)

Stojím před šestnáctiletými studenty gymnázia a přemýšlím, jak co nej-

pochopitelněji popsat to, co dělá paliativní péče. Krátká přednáška, ale

vím, že to není ono, potřebuji je do toho zatáhnout, aby pochopili princip;

informace zapomenou, jakmile za mnou zaklapnou dveře třídy. Tak zkusím:

zavřete na chvíli oči a představujte si měsíc, který vás čeká. Za chvíli budou

Vánoce, pak vysvědčení, možná hory... už to máte? Po chvíli ticha kývají, oči

otevřené, číhají, co chystám. Tak teď stříh a představte si, že tenhle měsíc

je váš poslední, jako to mají lidé v hospici. Ticho. Pak mám otázku: Jak by

vypadal? Dělal byste totéž? Skoro všechny hlavy vrtí, že ne, jedna, že ano.

(Říkám si, buď světec, nebo bouřlivák.) Vzápětí mi jeden přes druhého házejí důvody a nápady, co by dělali: Někam bych odjel s kamarádem. Udělal bych něco šíleně nebezpečného. Šel bych se rozloučit s babičkou a vzal bych ji na zmrzlinu. Byl bych s těmi, které mám rád. S rodinou, kamarády. Skočila bych padákem. Všem, které mám ráda, bych to řekla. Udělal bych něco, co jsem ještě nikdy neudělal, něco nezákonného! Jela bych s našima k moři. Smířila bych se s těmi, s kterými jsem se pohádala. A šli byste do školy? Ha-lasně všichni řeknou Neeeee... Fakt ne? ptám se. Jo, ale jen za kamarády. Ten jeden nakonec není bouřlivák. Říká: já bych sem chodil, chtěl bych dělat všechno úplně normálně. Jen bych se snažil nedělat to, co je blbost.

Jsou to bytosti v rozpuku dospívání, často na ně žehráme, že to nemají ještě srovnané, bojíme se o ně. Tento postup jsme zopakovali mnohokrát v různých třídách různých středních škol a je to vždycky podobné a vždycky nás to potěší: studentům je zřejmé, že většinou žijeme tak, jako bychom neměli umřít, a děláme plno nedůležitých věcí. Ale jakmile mají možnost zakusit, jaké by to bylo mít čas vymezený, hodnoty se jim srovnají naprosto jasně. Zajímavé je to, jak jim najednou vyvstanou ti nejbližší (proti kterým jsou jistě právě dost v opozici) a pak ty dálky a překračování hranic. Následující debata o naší konečnosti, důležitosti času (nejen na konci života) a o péči o lidi umírající je většinou hodně hluboká, zajímavá a otevřená. Na středních školách je vhodné otvírat témata obecně, je dobré dávat pozor na to, aby studenti nemuseli jít před sebou navzájem příliš s kůží na trh, pokud nechtějí. Když skončí hodina, je dobré počítat s tím, že přijde pár lidí svěřit svůj příběh a své trápení. Tam jsou naopak velmi otevření, asi proto, že jsme zvenčí. Za všechny: kvintánce Katce zemřeli krátce po sobě dědeček a babička, které měla hodně ráda, trávila u nich velkou část svého dětství. Rodiče jí neřekli, že jsou prarodiče vážně nemocní, na pohřeb nesměla, rodiče jí prý řekli, že musí do školy. Uložili urny na hřbitov asi 200 km vzdálený, neřekli Katce kde, ani by ji samotnou zatím tak daleko nepustili. Katka byla smutná, zraněná, nerozloučená, zároveň dokázala omlouvat rodiče, že o takových věcech nikdy nepřemýšleli a že je to samotné zaskočilo. Vymysleli jsme spolu nějaké „náhradní“ osobní rozloučení a podpořili jsme ji v tom, že to vidí dobře, že takhle to být nemuselo a že rodiče si patrně opravdu nevědí rady, že jim to tedy není možné mít za zlé. Budu to s dětmi dělat jinak, řekla Katka nakonec.

DVĚ ZASTAVENÍ NA ZÁVĚR

DĚTI A MLADÍ LIDÉ SE SE SMRTÍ OPRAVDU POTKÁVAJÍ

Děda se mnou chodil do lesa a vyřezal mi klacek a pak musel do nemocnice a tam umřel. Nikdo neví proč, no. Mám ten hezký klacek v pokoji... (Johan, 5)

Ve své knize *Death education in the writing classroom* zmiňuje autor (Berman, 2012) průzkum, který vykonal mezi svými studenty na Univerzitě v Albany v roce 2008. Vyplývá z něj, že pedagogové mají počítat s tím, že čtvrtině vysokoškoláků v uplynulém roce zemřela blízká osoba (člen rodiny nebo přítel), a pokud se berou v úvahu uplynulé dva roky, už se to týká celé poloviny studentů. Zároveň tatáž studie říká, že většina pedagogů v dotaznících odhadovala, že jde v obou případech maximálně o desetinu studentů. Naše zkušenost z několika desítek škol a školek hovoří podobně: i tam byli učitelé často překvapeni, kolik dětí (většina) odpovědělo kladně na naši otázku, jestli jim někdo nedávno zemřel. Bývali až zaskočení, jak moc si děti potřebují o této události povídat a jak jsou spontánní. Nesbírali jsme žádná data a nedělali si statistiky, ale i pro nás bylo překvapivé, kolik dětí otevřeně sdělovalo svůj smutek z toho, že byly z události, která se jich tolik týká, vyřazeny. Že nevěděly, že jejich blízký zemře, že se nerozloučily, že se o něm doma nemluví.

NEJEN POVÍDAT, ALE I PSÁT

*Nikdy jsem o tom nepřemýšlela, ale po dnešní přednášce budu muset.
Nejde to jinak... (Kristýna, 16)*

Obrázek toho, k čemu diskuse ve školách vedou, nám dotvářely písemné zpětné vazby od studentů středních škol. Psaní obecně je dobré nezanebdávat, skýtá jiné možnosti než diskuse. Často jsme na tabuli my nebo studenti zachycovali brainstorming na témata začátku a konce života, pomoci a pomáhání, rituálů nebo strachu a statečnosti. Soustředění se jedním směrem na tabuli nabízí také určitý komfort neosobnosti, obecnosti diskuse, kdy mohou studenti vyslovit, co je souzí, ale bez toho, aby se příliš odhalovali před ostatními. Někde učitelé navázali dalšími hodinami na téma, jinde pouštěli filmy, o nichž se pak ve třídě diskutovalo, případně studenti o těchto filmech psali úvahy. U několika studentů to vyústilo i k psaní ročníkové nebo maturitní práce na témata související s koncem života. Na středních a vyšších školách může být písemná forma zpracování tématu nosná, někdy až terapeutická, a pro studenty asi v něčem „bezpečnější“ než diskuse před celým kolektivem.

I v nižších třídách jsme zkoušeli zadat písemně anketní otázky, například „co byste rádi na konci života předali svým vnoučatům“. Dostalo se nám mnoha inspirativních návrhů na dobrý život, několika z nich tuto kapitolu i celý sešit vděčně uzavíráme.

CO BYSTE RÁDI NA KONCI ŽIVOTA PŘEDALI SVÝM VNOUČATŮM?

*Předal bych knížku, která je stará, a moje znalosti.
Život je jen jeden.
(Dominik, 10)*

*Nikdy se nevsázej. Nechod' na zakázané prostory.
Nech svůj život dojít do konce.
(Václav, 9)*

*Svým vnukovi přeju, aby žil dlouho,
byl chytrý a byl fotbalista.
(Janek, 10)*

*Předala bych spravedlnost, hodnost a šikovnost.
(Klára, 9)*

*Předal bych plišáka a poučil je, co dál.
(Vítek, 9)*

*Ať jsou hodní a ať poslouchají, ať jsou zdraví,
šťastní a chytří.
(Anna, 11)*

*Aby se nebáli démonů a hřbytovů.
(Justýna, 9)*

*Aby byli lepší než já.
(Jakub, 7)*

ZDROJE

VÝBĚR Z DOPORUČENÉ LITERATURY

35 způsobů, jak pomoci truchlícímu dítěti. Praha: Cesta domů, 2017.

EXNEROVÁ, M., T. KAUFHOVÁ a L. SKÁCELOVÁ. *Kočíčí zahrada: Rozvoj sociálních dovedností dětí v rámci prevence rizikového chování.*

Praha: Univerzita Karlova a Togga, 2012. (dostupné online)

GOLDMAN, Linda. *Jak s dětmi mluvit o smrti.* Praha: Portál, 2015.

GROLLMAN, Earl A. *Slon v pokoji: o smrti a zármutku pro dospívající.*

Praha: Cesta domů, 2017.

Když se stane neštěstí: příručka pro školy. Praha: Ministerstvo vnitra, 2011. (dostupné online)

MLYNÁŘIKOVÁ, E., Š. RYŠAVÁ a M. ŠPINKOVÁ. *Knihy, které pomáhají: malý průvodce pro dětská oddělení knihoven.* Praha: Cesta domů, 2020. (dostupné i online)

PLACHÁ, Veronika. *Zkušenosti učitelů s výchovou vztahující se ke smrti.*

České Budějovice: Pedagogická fakulta JU, 2021. (e-book)

POUŽITÁ LITERATURA

BERMAN, Jeffrey. *Death education in the writing classroom: Death, value, and meaning series.* Abingdon: Routledge, 2012.

DYREGROV, Kari. *Effective grief and bereavement support: the role of family, friends, colleagues, schools and support professionals.* London: Jessica Kingsley Publishers, 2008.

FRANCLOVÁ, Marta a Veronika PLACHÁ. *Smrt jako téma dětí základní školy. Komenský: Odborný časopis pro učitele základní školy.* Brno:

Pedagogická fakulta MUNI, 2019. Dostupné z: <https://www.ped.muni.cz/komensky/clanky/smrť-jako-tema-deti-zakladni-skoly>

Helping the Grieving Student: A Guide for Teachers. Portland: The Dougy Center, 2003. (dostupné online)

HOLLAND, John. *Lost for words: loss and bereavement awareness training.* London: Jessica Kingsley Publishers, 2005.

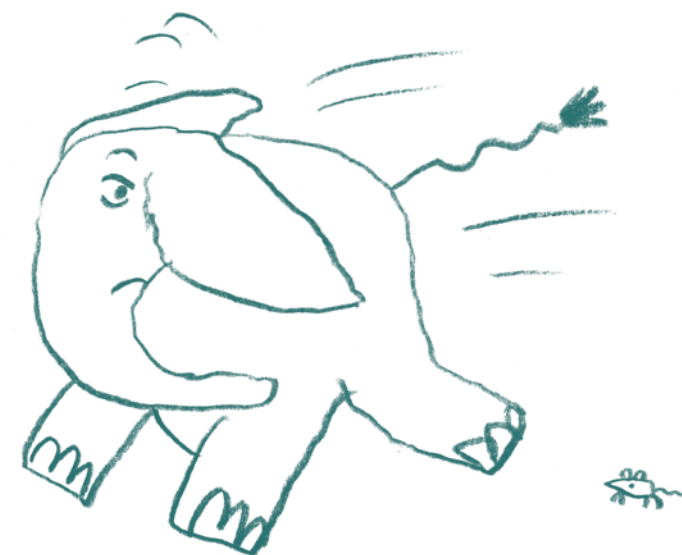
HOLLAND, John. *Responding to loss and bereavement in schools: a training resource to assess, evaluate and improve the school response.* John Holland, 2016.

CHADWICK, Ann. *Talking about death and bereavement in school: how to help children aged 4 to 11 to feel supported and understood.* London: Jessica Kingsley Publishers, 2012.

PERSCHY, Mary Kelly. *Helping Teens Work Through Grief.* New York: Brunner-Routledge, 2004.

When death impacts your school: A guide for school administrators. Portland: The Dougy center, 2000. (dostupné online)

ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. *Dětské pojetí smrti.* Brno: Masarykova univerzita, 2015.

VZOROVÉ HODINY

Vzorové hodiny najdete na stránce www.cestadomu.cz/pro-skoly.

Vzorové hodiny jsou připraveny pro děti a mladé lidi od 5 do 19 let, ale je možné a je potřeba je vždy modifikovat a dále rozvíjet podle kreativity a potřeb pedagogů. Uvítáme jakékoli vaše komentáře, zkušenosti nebo tipy na nakladatelstvi@cestadomu.cz nebo na vzdelavani@cestadomu.cz.
Děkujeme.

Vzdělávací texty a interaktivní testy pro starší žáky a studenty, doporučenou literaturu a filmy najdete na www.cestadomu.cz/elearning.

Knihy pro školu můžete zakoupit na www.cestadomu.cz/eshop.

Podrobné informace a rady ohledně konce života, péče a truchlení najdete na www.umirani.cz.

O AUTORKÁCH

Martina Špinková je malířka, ilustrátorka a autorka převážně dětských knih. Je jednou ze zakladatelů Cesty domů, kde pracovala v letech 2002–2012 jako ředitelka, věnovala se umírajícím jako dobrovolnice, organizovala vzdělávací akce našich i zahraničních lektorů, psala texty, přednášela u nás i v zahraničí a v letech 2014–2020 vedla nakladatelství Cesta domů jako šéfredaktorka. Od založení Cesty domů se věnovala spolupráci se školkami a základními, středními i vysokými školami, s některými spolupracovala dlouhodobě.

Eliška Mlynáriková vedla v letech 2016–2020 veřejnou specializovanou Knihovnu Cesty domů a po založení vzdělávacího centra Cesty domů koncipovala vzdělávací programy většinou pro odbornou veřejnost. V letech 2019–2020 měla organizačně na starosti vzdělávací část projektu NF Abakus a pak část pro školy a knihovny.

V rámci projektu NF Abakus spolupracovaly Martina Špinková, Eliška Mlynáriková a redaktorka Štěpánka Ryšavá na aktualizaci e-learningového webu Cesty domů a na mapování situace a potřeb škol v České republice. Pro pedagogy a knihovníky dětských oddělení knihoven připravily dále několik videí, drobných publikací a web pro školy se vzorovými hodinami.

JE SMRT ŠKOLOU POVINNÁ?

K VÝSLEDKŮM VÝZKUMU VEŘEJNÉHO MÍNĚNÍ

„Mám nějakou představu, co se stane, když člověk umře, ale je z tohohle světa, a ono to může být něco úplně vesmírného a neznámého, co teď nemůžeme vnímat, ale pak jo.“ (dívka, 13 let)

Nejspíš jste to zažili: jako rodiče, prarodiče, učitelé či jinak dětem blízcí lidé leccos promýšlíme a zvažujeme, a ono to často dopadne jinak. Chceme něco „nechat na jindy“, a dítě se nás na to vzápětí zeptá. Myslíme si, že tomu či onomu ještě nemůže rozumět, a pak zjistíme, že nad tím hloubá a má svůj názor. Děti zkrátka umějí překvapit, učí nás dospělí často víc než my je.

Máme s dětmi mluvit o umírání a smrti? Nemáme je před tíhou života spíš chránit? A pokud se shodneme, že vědomí konečnosti je bytostně lidské bez ohledu na věk, a že tedy smrt k životu patří stejně přirozeně jako narození, co dál? Kdo, jak, kdy a kde má toto téma s dětmi otevírat?

Cesta domů už od roku 2001 usiluje o to, aby smrt nebyla tabu, aby se o ní otevřeně přemýšlelo a mluvilo. Aby se měnil k lepšímu způsob, jakým se v Česku umírá. Aby byl lidský život důstojný od začátku do konce. Děláme to různě: v domácím hospici a dalších službách doprovázíme nevyléčitelně nemocné a umírající i jejich rodiny a další blízké

lidi; půjčujeme pomůcky; sdílíme naše zkušenosti a vzděláváme; provozujeme veřejnou paliativní knihovnu; vydáváme knížky, brožury i letáky; provozujeme poradnu (včetně internetové) a informační weby; nabízíme podporu truchlícím a pozůstalým.

Děti přitom nezůstávají stranou naší pozornosti. Potkáváme se s nimi samozřejmě nejen jako se čtenáři, ale také jako s pacienty, blízkými jiných pacientů nebo jako s pozůstalými. Proto je řada publikací našeho nakladatelství určena právě jim. Kromě toho nabízíme tematické programy ve školkách, školách i knihovnách, připravili jsme také řadu materiálů pro učitele. To vše je jedním z důvodů pro vznik brožury, která se vám dostává do rukou.

Rádi svou práci opíráme o praktickou dlouhodobou zkušenost a o spolehlivá, věrohodná data. Také proto Cesta domů už v letech 2011, 2013 a 2015 uskutečnila reprezentativní výzkumy veřejného mínění s cílem dozvědět se víc o postojích české veřejnosti a zdravotníků/lékařů ke smrti a umírání. V roce 2021, díky velkorysé finanční podpoře Nadačního fondu Abakus, jsme se rozhodli na předchozí dobrou praxi navázat a zadali jsme agentuře STEM/MARK zpracování reprezentativního výzkumu s názvem *Je smrt školou povinná?* Tento výzkum byl zaměřen na to, zda, proč a jak hovořit o umírání a smrti s dětmi (nejen) ve školách. Zapojilo se 1036 učitelů a 1008 rodičů dětí ve věku povinné školní docházky, a to ze všech krajů, z větších i menších měst i z venkova.

Proč jsme vybrali právě tohle téma? Proč míříme k dětem, rodičům, pedagogům a školám? Protože u dětí leccos začíná: zajímají se, ptají, jsou spontánní, nesvazují je předsudky, mají nápady a odvahu. Jestli se má měnit pohled české společnosti na poslední věci člověka, nejde z toho děti vynechat. Také nás zajímalo, co by v té souvislosti rodiče a učitelé potřebovali, co by jim pomohlo. Výsledky výzkumu jsou tedy nejen výpovědí o společnosti, ale také důležitou inspirací a vodítkem pro další rozvoj našich vzdělávacích i nakladatelských aktivit.

Pro potřeby tohoto textu vybírám jen část výsledků zmíněného výzkumu, kompletní text výzkumné zprávy najdete na webové stránce www.cestadomu/je-smrt-skolou-povinna.

Hlavní zjištění, tedy že **smrt nemá být pro děti tabu a mělo by se o ní mluvit doma i ve škole**, je zdánlivě nepřekvapivé a jednoduché. O poznání složitější (také nepřekvapivé) už však je shodnout se, jak na to.

Z POHLEDU PEDAGOGA

„Učím v 1. třídě, chlapečkovi zemřel tatínek, hodně těžko to nesl, ale dostalo se mu vysvětlení, že táta odešel do nebe. A když se teď bavíme o rodině, tak on vždycky tatínka zmíní, že už ho nemá. Myslím si, že by se před dětmi mělo o smrti mluvit, šetrně, ale tak, aby byly schopné to nějak přijmout.“

Více než polovina učitelů se už setkala s nutností řešit situaci spojenou s úmrtím nebo umíráním v rodině žáka, ale i se smrtí někoho z prostředí školy, tedy žáka, učitele a podobně.

O úmrtí v rodině žáka se učitelé nejčastěji, ve 48 % případů, dozvídají od jeho příbuzných. Necelá třetina pedagogů uvedla, že jim to sdělí sám žák, někdy se informace šíří také přes spolužáky nebo vedení školy.

Pro podobné situace není většinou ve školách stanoven žádný doporučený postup. V rámci výuky pak řeší smrt a umírání v dostatečné míře jen 8 % z nich. Alespoň velmi okrajově je tematika smrti či umírání zařazena do výuky na 2. stupni základní školy v 62 % případů, zatímco u nižších stupňů víceletých gymnázií je to jen 34 %. Vůbec se pak tato témata neřeší na více než pětina škol.

Pro to, aby se téma smrti a umírání stalo součástí školní výuky, se vyslovilo 72 % učitelů (z toho 21 % uvedlo „rozhodně ano“). Pětina dotázaných by se nebála zařadit zatím tabuizované téma už od 1. tříd. Většina ostatních se přiklání k probírání těchto témat ve 4. nebo 5. třídě, případně až na 2. stupni základních škol, přestože respondenti zároveň považují děti mladšího školního věku za „otevřenější“ a starší děti za „opatrnější“. Za vhodné vyučovací předměty, ve kterých by se téma umírání a smrti dalo probírat, označili dotázaní učitelé nejčastěji rodinnou výchovu, výchovu ke zdraví nebo občanskou výchovu.

„Jednou v 6. třídě nám umřel kluk, který byl hodně nemocný. Děcka si pak vytvořila ve třídě takové vzpomínkové místo, dala si tam fotky, zapálila svíčku a měla to tam hrozně dlouho - do konce školního roku.“

„Téma umírání a smrti do školních lavic patří“, myslí si většina dotázaných učitelů. Souhlasí i s tím, že do řešení situací, kdy se žáci setkají

s úmrtím v rodině či ve škole, by se měli zapojit především třídní učitelé. Jen malá část učitelů se však cítí připravena na to téma s dětmi hovořit.

Shoda panuje i v tom, že problematika umírání a smrti by měla být zařazena do povinného vzdělávání budoucích pedagogů; vyslovilo se pro to 66 % dotázaných. Bylo by to jistě potřebné, protože zhruba polovina učitelů přiznala, že není připravena řešit s žáky situace týkající se konce života anebo to nedokáže posoudit.

Kam by se pedagogové obrátili, kdyby chtěli mít o tématu lepší přehled? Nejčastěji by využili internetové zdroje, ale stáli by také o osobní konzultace s odborníky. Opírali by se i o odbornou literaturu, brožury a příručky. Shodli se, že podpůrných materiálů, z nichž by mohli čerpat věrohodné informace, je spíš málo, nebo o nich nevědí.

„Z pedagogické fakulty připraveni nejsme a v praxi se to neřeší. A řeší se to ve chvíli, kdy už je pozdě. Třeba na téma šikana nebo drogy jsou semináře pořád, ale tohle je trochu tabu.“

Z POHLEDU RODIČE

„Statisticky rodiče vyjadřují větší opatrnost či ostražitost než učitelé. To je pochopitelné a je třeba to zohledňovat. Emočně silná témata patří podle rodičů i dětí do důvěrných vztahů v rodině, zdravá rodina si chrání své hranice, chce si sama rozhodovat o tom, co vpustí dovnitř a co vyloučí.“
(psycholožka a rodinná terapeutka Ludmila Trapková, odborný garant výzkumu)

Stejně jako učitelé, i rodiče vnímají, že o umírání a smrti by se mělo ve společnosti více mluvit. Jejich názory na to, kdo se má o problematice bavit s dětmi, se ale od pedagogů liší. Chtěli by o tom s dětmi hovořit sami: „Pokud by měl někdo mluvit s našimi dětmi o smrti, měli bychom to být my.“ Tak by se dal vyjádřit převládající názor rodičů, téměř polovina z nich si však neví rady, jak na to. Jenom 1 ze 6 rodičů se dětí ptal na jejich představy o smrti nebo se s nimi na to téma bavil.

Z výzkumu jsme se dozvěděli, že během docházky na základní školu se smrt či umírání někoho blízkého (nejčastěji babičky nebo dědečka)

dotkla 4 z 10 rodin. Když taková situace nastala, 58 % rodičů dokázalo s potomky mluvit o tom, co se stalo, 6 % naopak nevědělo, jak to dětem říci a jak s nimi o tom hovořit, nejistotu cítilo 36 % dotázaných.

4 ze 7 rodičů by chtěli, aby se problematika konce života dostala do školních osnov. Škola by podle jejich názoru měla dětem vysvětlit zejména to, že smrt je přirozenou součástí života, ale i to, jak předcházet řešení problémů sebevraždami, jak se vyrovnat s odchodem někoho blízkého nebo jak se chovat k těžce nemocným. Zbývají rodiče, tedy téměř polovina, si naopak nepřejí, aby se téma stalo součástí výuky.

Co se týče informování školy o tom, že v rodině dítěte někdo umírá nebo již zemřel, dělá to pouhých 26 % rodičů (v Praze je to dokonce jen 18 %).

DĚTI A POHŘEB?

Když někdo blízký zemře, berou děti na pohřeb 3 z 5 rodičů. „Považuji to za přirozené,“ zněl hlavní důvod. Odpůrci této myšlenky nejčastěji argumentovali tím, že by to byl pro jejich potomky stresující a nevhodný zážitek.

„Pro nějaké lidi je určitě důležitý, pro mě asi taky. Aby se ti lidé rozloučili s tím člověkem, ne v očním kontaktu, ale že by věděli, že je blízko nich, teď ho dávají do té hrobky.“ (dívka, 11 let)

Dotázaní rodiče se vesměs shodli na tom, že mluvit s dětmi jakéhokoli věku o umírání a smrti je těžké. Za nejobtížnější to považují u věkové kategorie 6 až 8 let, o něco schůdnější se jim to jeví s dětmi mezi 9. a 11. rokem a nejlépe vyšla v průzkumu komunikace s dětmi od 12 do 15 let. Přesto skoro polovina rodičů tvrdila, že by otevřeně o smrti mluvila i s nejnižší věkovou kategorií. Jen 6 % oslovených uvedlo, že by se o konci života nemělo s dětmi mezi 6. a 8. rokem vůbec hovořit.

„Každý člověk se narodí a umře a zbydou jen kosti, kostra a potom ještě lebka. A napadá mě, že v dalším životě se narodí v něco jiného.“ (dívka, 6 let)

Názory na to, zda umírání a smrt patří do dětských knížek, se různí. 45 % rodičů tvrdí, že nikoli, a zhruba o procento víc si myslí, že ano. Ovšem zdaleka ne každý, kdo přítomnost tématu v dětské literatuře nezpochybňuje, by takovou knížku svým dětem koupil.

„Teď jsem přečetl pět knížek a v tom nebyla žádná smrt, měli jsme dělat čtenářský deník, máma mi četla dřív pohádky.“ (chlapec, 9 let)

A VÝSLEDEK?

Nelze přehlédnout řadu paradoxů, které díky výsledkům výzkumu vystupují na povrch. Víme, chceme, uvědomujeme si, ALE... Snad není moc neskromné vyjádřit naději, že tyto paradoxy nemusejí být obrazem neřešitelných rozporů, ale spíš vypovídají něco podstatného o tom, že umírání a smrt je nelehké téma, které nenabízí jednoduché odpovědi a řešení. Život zkrátka není snadný a má své hlubiny a dna, ale kdo se jich nebojí dotknout, má se od čeho odrazit.

„Každý člověk se narodí a každý člověk umře. Napadá mě, jestli to bude bolet a jestli mě někdo najde a jestli umřu vleže nebo vsedě.“ (dívka, 10 let)

Stojí za to si připomenout, že většina dětí se setkává se smrtí mnohem dřív, než si to jsou jejich blízcí dospělí ochotni připustit. Čteme příběhy o tom, jak zemřela zlá královna, vlk spolkl babičku i Karkulku, Jiříkovi stali hlavu. Pomyslný „zvonec – a pohádky je konec“ běžně nahrazujeme větami typu „a jestli neumřeli, žijí spolu dodnes“ nebo „a byli spolu šťastní až do smrti“. Děti pozorně vnímají naše rozhovory i zprávy v médiích, využívají technologie, sledují filmové příběhy, slyší o nehodách a přírodních i humanitárních katastrofách, o tragických úmrtích, nevyléčitelně nemocných lidech v blízkém i širším okolí. Všimají si, když je doma najednou těžko nebo smutno. Jejich zkoumavému pohledu nemůže uniknout přejetý jezek na silnici, a pokud nezemřel někdo v jejich rodině, nejspíš zažijí, že to potkalo jejich kamaráda, spolužáka, souseda. Dříve nebo později se musejí po svém vyrovnat i s tím, že neumírají jen staří lidé, ale někdy také rodiče, sourozenci, kamarádi.

„Když pomyslím na konec života, říkám si, že se člověku asi uleví, protože jsou z něj shozeny všechny povinnosti, ale pro ostatní je to smutné; člověk vlastně odejde a už nic jiného nestihne: už se nepodívá na film, který neviděl, nemůže si přečíst knížku, kterou nepřečetl, už se nenaučí nic nového, zkrátka o určité věci přichází. Umřít je ale vlastně jako usnout a spánek je příjemná věc, protože člověk vypne a nemusí nic.

(chlapec, 13 let)

Děti jsou vnímavé a přemýšlejší, význam slova smrt jim leží v hlavě, i když možná jinak, než si mnozí z nás představují. Děti se ptají a se svými otázkami by neměly zůstat samy. Na nás dospělých je, abychom jejich důvěru neignorovali a nezklamali, abychom jim nabízeli odpovědi: otevřeně, věcně, přiměřeně a upřímně. Jen tak jim můžeme pomoci pochopit, že život je životem od samého začátku až do poslední chvíle.

To bych nám všem, malým i velkým, přála.

Ruth Šormová, ředitelka Cesty domů

Martina Špínková
a Eliška Mlynáriková

SLON U TABULE

Vydala Cesta domů v Praze v roce 2021
Odpovědná redaktorka Štěpánka Ryšavá
Ilustrace Martina Špínková
Sazba a grafická úprava studio Designiq
Písma Providence Sans (FontFont), Archer (Hoefler&Co.)
Tisk INPRESS a.s.
© Cesta domů 2021

ISBN 978-80-88126-80-5

www.cestadomu.cz

www.cestadomu.cz/nakladatelstvi

Děkujeme všem dětem ze školek, žákům, studentům a jejich učitelům
za inspiraci a spolupráci.

Projekt podpořil Abakus – nadační fond zakladatelů Avastu.

**a•ba
ku•s**
NADAČNÍ FOND

Předal bych knížku, která se stará, a moje
znalosti. Život se @ jen jeden.

Nikdy se nerozávej. Nechodí na ~~ne~~ neakázané
prossony. Nech svůj život dojíždět do konce.

Svým vnukovi přeju, aby žil dlouho, byl chytrý a byl
fotbalista.

PŘEDALA BYCH SPRAVEDLNOST, HODNOST
A ŠIKOVNOST.

PŘEDAL BICH PLIŠÁKA, POUČIL JE CO PÁL.

Ať jsou hodní a ať poslouchají,
ať jsou zdraví, šťastní a chytří.

ABY BYLI LEPŠÍ, NEŽ JÁ.

CESTA

DOMU

ISBN 978-80-88126-80-5

